

Чернігівська державна обласна універсальна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка
Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С.
Грушевського НАН України
Чернігівська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців

Серія "Історики та

краєзнавці Чернігівщини"

Вип. 2

**ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ
РУСОВ**

(Бібліографічний покажчик)

Чернігів - 2004

ББК 91.9:63
Р 88

Олександр Олександрович Русов: (Бібліогр. покажч.) /Скл. і вступ. стаття О.Я.Рахна;
Наук. ред. О.Б.Коваленко; Відп. за вип. П.В.Грищенко. – Чернігів, 2004.- 116 с. – (“Історики
та краєзнавці Чернігівщини”; Вип.2).

Редакційна колегія серії

“Історики та краєзнавці Чернігівщини”

О.Б.Коваленко (голова), П.В.Грищенко (заступник голови),

І.Я.Каганова (відповідальний секретар), С.Л.Лаєвський,

Д.М.Никоненко, Л.В.Студьонова

Скл.: О.Я.Рахно

Наук. ред.: О.Б.Коваленко

Ред.: І.Я.Каганова, Л.В.Студьонова

Відп. за вип.: П.В.Грищенко

Комп’ютерний набір: О.Малій

Ризограф Чернігівської ОУНБ ім.В.Г.Короленка

Тираж 200

Олександр Русов: штрихи до біографії

Громадський діяч і вчений Олександр Олександрович Русов (1847-1915) – постать загальноукраїнського масштабу. Філолог та історик, етнограф і фольклорист, він був також одним з фундаторів української статистичної науки. Крім того, він входив до складу редакційних колегій багатьох газет та журналів, відгукувався на злободенні питання тогочасного життя публіцистичними статтями. Втім, його біографія, наукова та громадсько-політична діяльність, багату спадщина залишаються маловідомими широкому загалу науковців і шанувальників старовини.

О.Русов народився 7(20) лютого 1847 р. у Києві, ставши четвертою дитиною в родині молодшого ординатора Київського військового шпиталю Олександра Захаровича та Олени Антонівни Русових. Батько О.Русова, росіянин за національністю, був вихідцем із Костроми, служив військовим лікарем на Кавказі, де і побрався з Оленою фон-Фогель. У 1839 р. він був поранений і через деякий час призначений лікарем у Київський військовий шпиталь, де і служив до останніх днів свого життя.

Дитячі роки О.Русова були далеко не безхмарними. 22 жовтня 1853 р. у 44-річному віці помер батько, який заразився холерою від своїх пацієнтів. Він дослужився до чину колезького асесора і отримав особисте дворянство, але діти його дворянськими пільгами користуватися не могли і мали статус “обер-офіцерських дітей”, який, проте, відкривав шлях до здобуття освіти, звільняв від рекрутської повинності й подушного окладу та оберігав від тілесних покарань. Рання скрута наклала свій відбиток на увесь подальший спосіб життя О.Русова – скромного і невибагливого - й змусила його власними зусиллями добиватися певного становища у суспільстві.

У 1856 році дев'ятирічного О.Русова було зараховано до першого класу 2-ї Київської гімназії, курс навчання в якій він закінчив 1864 р. із срібною медаллю. Того ж таки року він вступив на історико-філологічний факультет університету Св. Володимира. Як одного з кращих студентів його невдовзі було звільнено від плати за навчання, а згодом призначено стипендію Св.Кирила і Мефодія за успіхи у вивченні слов'янської філології.

1 червня 1868 р. О.Русов завершив навчання в університеті й отримав звання дійсного студента. Для здобуття ступеня кандидата він підготував наукову розвідку на тему “Эпоха составления славянских азбуки и первоначального перевода Св. Писания на славянский язык”. Згідно подання історико-філологічного факультету Рада університету 18 жовтня 1868 р. затвердила О.Русова в ступені кандидата історико-філологічного факультету по слов'яно-руському відділенню. Його вабила наукова діяльність в галузі слов'янознавства, але залишитись працювати в університеті не поталанило.

4 липня 1868 р. О.Русов звернувся до попечителя Київського навчального округу П.Антоновича з проханням призначити його на посаду вчителя гімназії чи прогімназії у Києві або Кременчузі. О.Русов витримав випробування, після чого 19 листопада його було призначено виконуючим обов'язки вчителя латинської мови Златопольської класичної прогімназії на Чигиринщині. За неповний рік роботи тут він зарекомендував себе з найкращого боку, і 26 червня 1869 р. П.Антонович затвердив його на посаді вчителя.

На прохання О.Русова у вересні 1869 р. попечитель перемістив його вчителем латинської та грецької мов у Києво-Подільську прогімназію, де він працював до квітня 1872 р. Ділові якості молодого вчителя помітило керівництво прогімназії, і його було обрано на посаду

секретаря педагогічної ради. Водночас на громадських засадах йому доручили завідування учнівською бібліотекою. Як перспективного педагога, влітку 1871 р. керівництво навчального округу відрядило О.Русова до Австро-Угорщини та Німеччини для ознайомлення з постановкою викладання у тамтешніх гімназіях.

Повернувшись до Києва, О.Русов здійснив ще один крок на шляху до наукової кар'єри – здобув звання приват-доцента. Він успішно захистив дисертацію з російської мови та слов'янських говірок у Київській духовній академії. 19 листопада 1871 р. Рада Академії схвалила його програму лекцій загального курсу слов'янознавства. А 24 листопада митрополит Київський Арсеній затвердив О.Русова в званні приват-доцента Академії й допустив до читання лекцій. Цей курс він викладав у Академії до початку 1874 р.

Тим часом відкрилася вакансія в 1-й Київській гімназії, і 25 квітня 1872 р. попечитель навчального округу перемістив сюди О.Русова на посаду вчителя грецької мови. Працюючи тут, О.Русов зарекомендував себе як освічений, ініціативний педагог. 18 серпня 1873 р. його обрали секретарем педагогічної ради гімназії, а керівництво навчального округу невдовзі знову дозволило педагогу закордонне відрядження, і під час літніх канікул 1873 р. він вирушив до Австро-Угорщини. Указом Сенату від 31 жовтня 1873 р. О.Русова було затверджено в чині колезького асесора зі старшинством з 19 листопада 1868 р. (VIII клас). Це підвищувало його соціальний статус, надавало особисте дворянство. Як вчитель, він мав незаперечний авторитет серед гімназистів, вражаючи їх своїми високими людськими якостями, енциклопедичними знаннями та феноменальною пам'яттю.

Проте вчительська кар'єра О.Русова тривала недовго, головним чином через незгоди з гімназичним начальством. 28 січня 1874 року його було звільнено з посади вчителя за власним бажанням. З причин, які не залежали від О.Русова, більше до вчительської роботи він не повертався.

На київський період життя припадає й становлення О.Русова як громадівського діяча. У 1870 р. він став членом, а незабаром і одним з керівників Київської Старої громади. Під впливом громадівців сформувались суспільно-політичні та наукові погляди О.Русова. Він став речником ідей федералізму М.Драгоманова. Працюючи у громаді, О.Русов багато зробив для розвитку науки й культури України. Вагомим є його внесок у встановлення зв'язків з галицькими українцями влітку 1871 р., що поклало початок співпраці західноукраїнських діячів з наддніпрянськими і сприяло консолідації українського національно-визвольного руху. Він був одним з ініціаторів створення та керівників Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Завдяки діловим якостям виконуючого обов'язки секретаря О.Русова Відділ став центром української науки і встановив зв'язки з багатьма слов'янськими науковими центрами. До того ж, він став визнаним фахівцем-етнографом. За реферат “Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских” О.Русов був нагороджений Російським географічним товариством великою срібною медаллю. У 1872-1874 рр. О.Русов разом з М.Лисенком, М.Старицьким та П.Чубинським відіграв певну роль у відродженні українського театру.

Продовжуючи займатися слов'янознавством, він переїхав до Петербурга, де протягом 1874 – травня 1875 рр. плідно працював в Імператорській публічній бібліотеці, підтримував постійні зв'язки з українськими діячами столиці Російської імперії, з Київською громадою та Південно-Західним відділом Російського географічного товариства. Невдовзі до Петербурга переїхала і його наречена Софія Ліндфорс, де 30 серпня 1874 р. вони обвінчалися в церкві Св. Симеона.

Тим часом у Києві були завершені роботи по підготовці до друку повного зібрання творів

Т.Шевченка. Ще 24 жовтня 1873 р. О.Русов на прохання П.Чубинського привіз до Києва з с. Кирилівки на Звенигородщині спадкоємців поета, у яких громадівці за 5000 крб. викупили право на видання усіх його творів. О.Русову довелося здійснити їх перше повне видання. За дорученням Київської громади навесні 1875 р. він разом з дружиною виїхав до Праги, де упродовж 1875-1876 рр. видав “Кобзар” і 5000 примірників 1-го тому з дозволеними цензурою творами переправив у Російську імперію. 2-й том з нецензурованими творами поширювався за кордоном і частково в Росії нелегальним шляхом. У Празі він написав підручник “Грамматика української мови”, але через цензурні утиски ця праця так і не вийшла друком. Водночас молодий вчений підвищував свій науковий рівень. Він відвідував лекції у Празькому університеті, наполегливо працював у бібліотеках.

На початку літа 1876 р. О.Русов повернувся до Києва, де планував продовжити наукову роботу і захистити магістерську дисертацію, присвячену герою чеського національно-визвольного руху Янові Жижці. Проте умови, які склалися після появи антиукраїнського Емського акта, підписаного Олександром II 18 травня 1876 р., цьому не сприяли. Почалися репресії щодо діячів українського руху, і О.Русов залишив Київ.

За таких умов центральне місце в діяльності О.Русова, починаючи з другої половини 70-х років XIX ст. і до кінця життя, зайняла статистична діяльність. 5 липня 1876 р. Чернігівська губернська земська управа затвердила його на посаді статистика у щойно створеному статистичному відділі. Тут, на Чернігівщині упродовж 1876-1879 рр. тривали перші значні статистичні дослідження О.Русова, відбулось становлення його як статистика. Він розробив і запровадив разом з П.Червинським і В.Варзаром так званий “чернігівський тип” земських статистичних досліджень, принципово відмінний від поширеного тоді “московського типу”. Вже перші статистичні праці засвідчили характерну рису дослідницької роботи О.Русова – історизм. Історичним підходом до явищ економічного життя він значно підняв рівень вітчизняної статистики. Не полишав дослідник займатися збиранням фольклору, матеріалів для Словника української мови.

О.Русов був причетним до земського руху, спрямованого на демократизацію суспільно-політичного ладу в Російській імперії шляхом реформ. У 1876-1879 рр. він разом з чернігівськими земськими гласними О.Ліндфорсом, М.Константиновичем, І.Петрункевичем, В.Савичем боровся за збереження самоврядування і розширення прав земств, впровадження конституційного ладу в Росії, виступав проти адміністративної сваволі. Він був членом-співзасновником Чернігівської громадської бібліотеки, установчі збори якої відбулися 15 березня 1877 р. Діяльність “неблагонадійних” статистиків неабияк занепокоїла губернську адміністрацію. Відтак, доля статистичного відділення була вирішена дуже швидко. 18 січня 1878 р. супротивники статистичних робіт у Чернігівському губернському земстві змогли нарешті об’єднати свої зусилля і після тривалих дискусій більшістю голосів провели рішення про закриття статистичного відділення.

Залишившись без заробітку, О.Русов під впливом народницьких ідей придбав невеличкий хутір (12 десятин) біля с. Шаповалівки Борзнянського повіту Чернігівської губернії, де мав намір разом із родиною зайнятися сільським господарством. Зазначимо, що ставлення О.Русова до народництва було неоднозначним. Він не був революціонером і негативно ставився до “радикалів”, але щиро прагнув розділити труднощі народу і допомогти йому. Разом з тим, за свідченням жандармських документів, він надавав допомогу народникам. Зокрема, на його хуторі в 1878-1879 рр. знайшли притулок і проводили агітацію серед селян народники М.Маковеев, М.Ланганс та Л.Жебуньов.

Однак, вже через декілька місяців селянського життя О.Русов змушений був зробити такий

запис у щоденнику: “Ось уже скоро 5 місяців, як я з Колею [Маковеевим] сипали тут гроші для того, щоб облаштувати будинок; як ми копали город, з якого нічого не вийшло, як косили й губили сіно, як взялися нарешті жати і переконалися, що нам дворянськими двома парами рук не впоратися с 12-ма десятинами землі”.

Тим часом родинні заощадження вичерпались, і перед О.Русовим постала цілком реальна проблема, як прогодувати сім'ю. Вирішилась вона несподівано: О.Русов отримав пропозицію від Ніжинського повітового земства здійснити статистичне обстеження повіту. Протягом листопада 1878 – грудня 1879 рр. він працював на статистичній ниві, потім систематизував і видавав матеріали в Києві. За працю “Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание уезда” Російське географічне товариство нагородило автора золотою медаллю. У травні 1880 р. він отримав запрошення від Московського археологічного товариства взяти участь в археологічних розкопках на Кавказі. Відгукнувшись на пропозицію, він червень–листопад 1880 р. провів у Південному Дагестані.

У грудні 1880 р. О.Русов повернувся до Києва з твердим наміром знайти постійну роботу і звернувся до керівництва Київського навчального округу з клопотанням про призначення його на посаду гімназійного вчителя. Однак через його політичну неблагонадійність у проханні було відмовлено. Громадівці знайшли для нього іншу посаду – редактора спільного органа ліберальних земців та українофілів київської газети “Труд”. Нею О.Русов опікувався з лютого 1881 р. до закриття часопису влітку 1882 р.

З серпня 1882 р. до травня 1889 р. О.Русов керував статистичними дослідженнями в Херсонській губернії, де він фактично започаткував земську статистичну службу. Результатом його роботи стало статистичне обстеження усіх повітів губернії, узагальнення і видання шести томів матеріалів. До того ж, він створив “південну” школу земських статистиків, яка продовжила його дослідження. Поряд із глибоким студіюванням економічного життя вона передбачала вивчення історії, побуту та етнографічних особливостей населення. Водночас він займався українофільською діяльністю: в Одесі, Єлисаветграді, Херсоні О.Русов належав до керівництва місцевих українських громад, вів значну культурницьку роботу. Зокрема, у квітні 1883 р. в Одесі видав “Каталог систематического чтения”, до якого були включені російські й українські книжки, покликані сприяти самоосвіті молоді. Перебуваючи разом з О.Михалевичем у складі керівництва Єлисаветградської громади (травень 1883 - січень 1885 рр.), О.Русов перекладав українською мовою розділ з політекономії “Земля”, мав намір видати дитячий “Кобзар” Т.Шевченка. Херсонський гурток О.Русова (1885-1889 рр.) видав “Збірник драматичних творів Івана Карпенка-Карого” та літературний збірник “Степ”. Під впливом О.Русова розвинувся талант драматурга І.Карпенка-Карого, письменника Д.Марковича, поетеси Л.Василевської (Дніпрової Чайки). “Економізм херсонських статистиків на чолі з О.О. Русовим повернув українську літературу на шлях соціальних і правових проблем”, – констатував О.Рябінін-Скляревський. За українофільську діяльність О.Русов неодноразово потрапляв під слідство і врешті-решт у червні 1889 р. разом з дружиною був висланий за межі Херсонської губернії.

З липня 1889 – до травня 1894 рр. (з перервою) він перебував у Харкові: готував історичний нарис з нагоди 25-річної діяльності Харківського земства, а потім з березня 1892 р. до травня 1893 р. працював статистиком при міській управі. Тут головним досягненням О.Русова було проведення перепису нерухомого майна міста в 1892 р. Він активізував діяльність Харківського історико-філологічного товариства та місцевої Громади, працював у Харківській громадській бібліотеці. І тут його статистична діяльність обірвалася не з власної волі. Після арешту 1 травня 1893 р. за приналежність до “злочинного

українофільського гуртка” та зберігання нелегальної літератури вже 7 травня постановою харківського міського голови він був усунутий з посади. Звільнений з-під варті 8 червня 1893 р. під особливий нагляд поліції, О.Русов знову мав намір улаштуватися статистиком Полтавського земства, але йому, як “політично неблагонадійному”, було відмовлено.

Незабаром його друзі в Чернігівському земстві переконали місцевого губернатора Є.Андрієвського дозволити статистику працювати в місцевій земській управі. О.Русов отримав офіційне запрошення від голови губернської земської управи від 23 квітня 1894 р. У ньому зазначалося, що управа з дозволу Департаменту поліції може призначити його на посаду статистика, “але лише за вільним наймом і не пов’язану з роз’їздами по губернії”.

Під час другого перебування на Чернігівщині (1894-1899 рр.) дослідник здійснив узагальнення зібраних земськими статистиками у 70-х – 80-х рр. XIX ст. матеріалів по п’ятнадцяти повітах губернії у фундаментальній двотомній праці “Описание Черниговской губернии” (1898-1899). Разом з тим, він розробив проекти запровадження загальної початкової освіти в губернії, активно працював у Чернігівській губернській архівній комісії, українській Громаді, місцевій громадській бібліотеці та аматорському музично-драматичному гуртку. Як губернський гласний (1898-1901 рр.) О.Русов домагався запровадження у школах викладання рідної мови.

губернський гласний (1898-1901 рр.) О.Русов домагався запровадження у школах викладання рідної мови.

Завершивши основні статистичні дослідження на Чернігівщині, дослідник виїхав до Полтави, де мав намір керувати статистичними роботами губернського земства. Полтавський губернатор довго не давав дозволу на заняття посади О.Русовим. Тому статистик у червні 1899 р. опинився на Волзі й усе літо провів у статистичних обстеженнях Новгородської, Ярославської, Костромської та Володимирської губерній. Лише 18 листопада 1899 р. Полтавська губернська управа, отримавши дозвіл губернатора, офіційно запросила О.Русова виконувати обов’язки завідувача статистично-економічного бюро. Найбільшим досягненням О.Русова на Полтавщині стало проведення в другій половині 1900 р. фронтального перепису нерухомого майна у межах усієї губернії. Однак, створити узагальнюючу працю, про що він мріяв, О.Русову так і не довелося. У зв’язку з селянськими заворушеннями навесні 1902 р. за наказом міністра внутрішніх справ В.Плеве 17 квітня його було звільнено з посади із заборонаю проживати в Україні.

17 травня 1902 р. на пропозицію колеги по чернігівському земству О.Шликевича правління петербурзької страхової компанії “Надежда” запросило О.Русова на посаду завідувача статистичного відділу. Щоб отримати дозвіл на проживання в Петербурзі, О.Русову довелося їхати в столицю на прийом до В.Плеве. Міністр був небагатослівним: “Мені давно відома ваша шкідлива діяльність у Полтавській губернії і на Півдні. Тому дозволяю вам жити тільки в Петербурзі. Закордонну відпустку дозволяю”. Після двомісячного відпочинку в Європі О.Русов переїхав до Петербурга.

У Петербурзі (вересень 1902 – вересень 1908 рр.) він очолював статистичний відділ страхової компанії “Надежда”. Плідно працював у статистичній, селянській та бібліотечній комісії Вільного економічного товариства. О.Русов активізував роботу української Громади, працював у Товаристві імені Т.Г.Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, які навчалися у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга, та Благодійному товаристві видання загальнокорисних і дешевих книг. За клопотанням Благодійного товариства (грудень 1904 р.) Російська академія наук дійшла висновку про необхідність ліквідації урядових обмежень щодо української мови. До того ж,

комісія на чолі з академіками Ф.Коршем та О.Шахматовим, до складу якої входив і О.Русов, здійснила переклад Євангелія українською мовою, виданий у 1906-1911 рр. У квітні 1905 р. О.Русов очолив Благодійне товариство і керував ним до осені 1908 р. При ньому товариство зросло кількісно, розширило та урізноманітнило видавничу діяльність. О.Русов входив також до редколегії першого повного видання творів Т.Шевченка в Росії.

За умов російської революції 1905-1907 рр. О.Русов проявив себе як талановитий політичний діяч. Він представляв українські інтереси на зібраннях ліберальних земців, підготував доповідь “Народо-союзное начало в государственном строе и при выборах депутатов в представительные учреждения” (СПб., 1905). У ній були викладені засади, на яких, на думку О.Русова, мала будуватися нова федеративна Російська держава. Разом з мовознавцем і політичним діячем І.Бодуеном де Куртене він провів роботу зі скликання та проведення з’їзду представників народів імперії, що прагнули автономії. З’їзд, що відбувся 19-21 листопада 1905 р. в Петербурзі за участю 115 представників від 12 народів, ухвалив резолюцію про необхідність спільної боротьби за демократизацію Росії, її федеративну перебудову та заснував спілку “автономістів-федералістів”. О.Русов за дорученням парламентської групи автономістів І Державної Думи разом з іншими діячами готував проект закону “Про мови”.

Він реально впливав на діяльність української громади Петербурга та українських фракцій у І і II Державних Думах, спрямовуючи їх на боротьбу за перебудову Російської імперії на федеративних засадах та здобуття Україною автономії. О.Русов створив Український політичний клуб, брав участь у заснуванні журналу “Украинский Вестник”, а згодом газети “Рідна справа – Вісти з Думи”. Він був причетним до створення Декларації про автономію України, над якою працював М.Грушевський. Найвищим його досягненням була розробка Проекту державного устрою України у федеративній Російській державі.

На початку 1908 р. через фінансову скруту компанія “Надежда” почала скорочувати штати і невдовзі припинила своє існування. О.Русов мав можливість посісти посаду статистика в Петербурзі, однак дозволу на це так і не одержав. Тим часом, директор щойно створеного Київського комерційного інституту М.Довнар-Запольський запропонував О.Русову посаду викладача статистики, на що той відповів згодою. 26 вересня 1908 р. його було обрано членом Ради і Навчального комітету. Директор інституту неодноразово звертався до Міністерства з проханням допустити викладача статистики О.Русова до виконання обов’язків штатного екстраординарного професора кафедри статистики та економічної географії, але всі клопотання було відхилено. Відтак до кінця свого життя О.Русов працював у Комерційному інституті як позаштатний викладач. Він поєднував викладацькі обов’язки з редагуванням журналу “Известия Киевского Коммерческого Института” та різнобічною громадською діяльністю. За умов урядової реакції О.Русов був одним з ініціаторів створення Товариства українських поступовців – надпартійної організації, яка виникла навесні 1908 р. і фактично очолювала український поміркований політичний рух до Української революції 1917 р.

Величезне навантаження, з яким постійно працював О.Русов, непомітно, але неухильно погіршувало стан його здоров’я. З кожним роком він почувався дедалі гірше. У червні–серпні 1910 р. лікувався на курорті Бад-Наугейм у Німеччині. Лікування дало тимчасове покращення стану здоров’я. Але 8 квітня 1915 р. він знову захворів і вже не міг ходити на заняття чи приймати іспити. Перебуваючи у Вінниці, 11 червня 1915 р. він, зокрема, писав П.Стебницькому: “Ви думаете, що я такий же, яким був у Петрогороді, коли я і до обід і після обід у “Надежді” працював, да ще зверх того сочиняв чи для з’їзда представників промислу й торгівлі, чи для нашого товариства кривого та сердешного про Поля та Джона Юза! А Ви ж знаєте, що є часи, є й часища: то такі часи були, що я граючись було побіжу і

на Васильєвський, і на Петрогородську сторону; а тепер міні не то що на 3-й поверх забратися, де бібліотека Інститутська, а й тут сидючи по садку пройтись не можна, бо *asthma cordiale* почнеться!”.

У зв'язку з німецько-австрійським наступом 1915 р. у Києві було оголошено евакуацію. Комерційний інститут на початку жовтня переїхав до Саратова. 67-річний О.Русов не міг залишити своїх колег у важкі часи. Колишній його студент М.Добриловський, що застав свого вчителя перед від'їздом з Києва під час вантаження на вози майна статистичного кабінету, писав: “Багато літ минуло від того часу, а мені все згадується старий мій учитель, як він із скарбами свого кабінету і з тугою в очах перед обличчям війни, яку так ненавидів, навіки покидав Київ і свою адаптовану батьківщину – Україну”.

Ранком 5 жовтня потяг привіз його разом з дружиною, сином Юрієм та онукою Олею (дочкою померлого Михайла Русова) в Саратов. Їх розмістили разом з родинами кількох професорів у центрі міста у брудному і смердючому готелі. За таких умов хворий міг дихати тільки киснем. В останній день перед смертю О.Русов наспівував: “*Au retour du printemps je me mis a chanter comme on chante a vingtans...*” [франц.: “С возвращением весны я принялся петь так, как поют в двадцать лет”], – згадував Ю.Русов. Вночі з 7 на 8 жовтня він помер від чергового нападу астми. Щоб врятувати хворого, студенти намагались знайти апарат з киснем у місцевих лікарнях, але не змогли. Помер він далеко від батьківщини, але заповідав бути похованим у Києві. У листі Б.Грінченку з Петербурга від 9 вересня 1906 р. О.Русов писав: “Хочеться мені у Київ – що й казати ! Там вмирати, – знаєш, що тебе не у калюжу покладуть, як тут я вмиравших товаришів по службі вже ховав у грязюці, а – у алюмінієвий рідний льос на Байковому”. Його заповіт було виконано.

Київський комерційний інститут з розумінням поставився до трагедії родини Русових. Попечительська Рада інституту вже на засіданні 18 жовтня 1915 р. обговорювала питання про допомогу сім'ї покійного викладача О.Русова. Згідно з протоколом засідання Ради, було ухвалено рішення видати з коштів інституту сім'ї покійного допомогу – 2000 крб. і “з вдячністю прийняти пожертви з тією ж метою у розмірі 1000 крб., по 500 крб. кожного, від Л.І.Бродського та С.С.Могилевцева” та клопотатися перед Міністерством торгівлі й промисловості про надання “одноразової допомоги на користь сім'ї О.О.Русова”.

Усі витрати на похорон Комерційний інститут узяв на себе. Тіло небіжчика потягом було привезено до Києва і доставлено у Володимирський собор. Заупокійна обідня в соборі відбулася 15 жовтня. Поховали О.Русова на старому Байковому кладовищі неподалік від могили його батька та сестри Катерини Лисициної. На гранітному пам'ятнику, крім звичайного напису й портрета Олександра Олександровича, був викарбований рядок з “Кобзаря” Т.Шевченка:

“Раз добром нагріте серце

Ввік не прохолоне”.

На жаль, до сьогодні пам'ятник не зберігся.

Головний підсумок життя О.Русова полягає в тому, що науковою та громадсько-політичною діяльністю він сприяв обґрунтуванню права українського народу на існування, його споконвічних прагнень до незалежного, вільного життя. О.Русов пройшов разом з українським національно-визвольним рухом складний і тривалий шлях від так званого культурництва до створення українських політичних партій, був одним із тих, хто готував підвалини для українських визвольних змагань 1917-1920 рр.

О.Русов - видатний історик та краєзнавець Чернігівщини. Понад 50 його праць присвячено минувшині й актуальним проблемам життя регіону.

Заслуговує на увагу етнографічний доробок вченого. Так, він одним з перших почав вивчати життя і творчість нашого земляка - кобзаря Остапа Вересая. Перебуваючи на Чернігівщині у 1876-1879 рр., він продовжував студіювати місцевий фольклор. “Лише тільки-но де почує, бувало, уривок народної пісні (іноді вона виривалася з відкритих вікон хати під час опитування), - писав про О.Русова Л.Жебуньов, - відразу ж на клаптику паперу з’являлися ноти пісні”. Він провів етнографічні розвідки у Чернігівському, Борзнянському і Ніжинському повітах, про які розповів у листах до відомого українського філолога О.Потебні. У них, зокрема, відзначені цікаві закономірності розселення людності: “На подробной почвенной карте можно с довольно большой уверенностью сказать, что там, где чернозем, там и малорусские отличия более часты, а на худших же землях поселились малоруссы с северским типом, более близким к великороссам и белоруссам”. Фольклорні студії вченого знайшли відображення у збірнику “Живі струни”, опублікованому Б.Грінченком у Чернігові 1895р. До нього увійшли 128 різножанрових народних пісень від щедрівок (“Ой славен, славен, пане господарю”) до історичних (“Ой за гаєм, гаєм зелененьким, ой там грає козак Нечай”), зібраних у різних куточках України і, зокрема, на Чернігівщині.

Низку праць О.Русов присвятив історії Чернігівщини. Так, знайдені і опубліковані ним “Документы, касающиеся Густынского и Мгарского монастырей” мають безпосереднє відношення до південної Чернігівщини. Серед 11 джерел - універсали гетьманів І.Мазепи, І.Скоропадського, духівниці, купчі, що характеризують життя цих впливових обителів у XVII-XVIII ст. Впродовж перебування в Чернігові у 1894-1899 рр. О.Русов брав безпосередню участь у роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії, створеної в листопаді 1896 р. На сторінках її “Трудов” побачила світ праця О.Русова “Изменения в сословном составе жителей Черниговской губернии во второй половине XVIII века”. Вона містить цікаві відомості, запозичені з топографічних описів Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв 80-х рр. XVIII ст., і дозволяє простежити еволюцію соціальної структури населення на території колишньої Гетьманщини. О.Русов також вивчав історію с. Олешні Городнянського повіту та навколишніх сіл, що були родинним маєтком його дружини С.Русової, звертаючись за необхідними матеріалами до відомого історика О.Лазаревського. Спеціальні студії О.Русов присвятив переселенському рухові чернігівських селян на початку XX ст.

О.Русову належать понад 25 ґрунтовних статистичних праць, побудованих на матеріалах Чернігівщини. У другій половині 70-х рр. XIX ст. він всебічно дослідив Довжицьку волость Чернігівського повіту, а разом з В.Варзаром і П.Червінським - Чернігівський і Борзнянський повіти губернії. Вже перші статистичні студії О.Русова засвідчили характерну рису його дослідницької методики - історизм. Видана 1880 р. у Києві праця О.Русова “Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание” була відзначена Російським географічним товариством золотою медаллю.

Наприкінці 90-х рр. XIX ст. дослідник створив двотомне “Описание Черниговской губернии” (Чернігів, 1898-1899), відзначене премією Харківського університету. На підставі матеріалів, зібраних чернігівськими земськими статистиками упродовж 70-80-х рр. XIX ст., О.Русов з’ясував соціально-економічне становище краю протягом другої половини XIX ст. Не залишилась поза увагою вченого й історія краю від давньоруської доби до кінця XIX ст. Слід погодитися з думкою історика П.Федоренка про те, що “книжка Русова є найкраща наукова робота, що її написано про Чернігівщину”. Додамо тільки, що ця праця

О.Русова не втратила свого наукового значення і сьогодні.

Заслужують на увагу й інші статистичні праці О.Русова. Одна з них була присвячена Воздвиженському ярмарку в Чернігові (вересень 1894 р.) й містить унікальні дані про кількість продавців, асортимент товарів, ціни, а також обсяги реалізації продукції. На пропозицію Чернігівського повітового земства протягом липня 1898 р. статистик здійснив оціночний перепис Чернігова. Опубліковані ним результати містять цікаву інформацію про кількість земельних ділянок у місті, їх приналежність приватним власникам, про житлові та торгові приміщення. Дослідник здійснив аналіз житлового господарства Чернігова у порівнянні з даними ревізії 1763-1765 рр. Злободенним проблемам у житті Чернігівщини присвячені близько 10 його доповідей, підготовлених за дорученням губернської земської управи.

Протягом 1897-1899 рр. О.Русов на громадських засадах працював у складі комісії, що вивчала стан освіти в губернії. За її дорученням він підготував розрахунки щодо запровадження в губернії загальної початкової освіти, які знайшли відображення у восьми його працях. Був він причетним і до написання нариса, присвяченого 20-річчю діяльності Чернігівської громадської бібліотеки, одним із засновників якої він по праву вважається. О.Русов також підготував ряд річних звітів бібліотеки.

Отже, О.Русов плідно вивчав етнографію і фольклор, історію та економіку Чернігівщини, що знайшло відображення у його багатогранній науковій спадщині.